

УДК 94 (37:36) “01/03”

УСТАНОВЛЕННЯ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОГО КОНТРОЛЮ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В КАРПАТСЬКОМУ РЕГІОНІ

Світлана ЛОЗИНСЬКА

Вищий навчальний комунальний заклад Львівської обласної ради “Львівський інститут
медсестринства та лабораторної медицини імені Андрея Крупинського”,
кафедра соціально-гуманітарних дисциплін

Описано особливості та проблеми становлення лімесу як важливого елементу прикордонної оборони Римської імперії. Створення складових лімесу було завданням римської армії. Його розбудова залежала від концентрації легіонів в прикордонних районах. Етапи розвитку лімесу пов’язані з дислокацією основних військових сил імперії на кордонах з племенами Центральної та Східної Європи. Одночасно лімес був не лише системою, покликаною відгородити імперію від зовнішніх впливів військового характеру, але й можливістю поглибити економічний вплив Риму на захоплених землях.

Ключові слова: Римська армія, лімес, легіон, Паннонія, провінція, система укріплень, охоронні вежі, допоміжні з’єднання, варвари, племена-клієнти, клієнти-союзники, Карпатський регіон.

У сучасній історичній науці часто називали Римську імперію позитивною моделлю організації суспільства, утворенням нового типу “світової держави”. Особливої актуальності це набуло за умов розширення кордонів завдяки загарбницькій політиці імператорів. Приєднання східних земель Карпатського регіону і створення провінцій показало багато важливих економічних і військових проблем. Неможливо об’єктивно оцінити римську владу, не маючи уяви про роль армії в здійсненні зовнішньополітичних планів Риму. За таких умов доцільно вивчити досвід організації збройних сил Римської імперії, дослідити форми і методи римського військового управління в умовах багатонаціональної імперії. Тим більше, що проблематика, пов’язана з історією зовнішньої політики Римської імперії, є одним з важливих напрямів сучасного світового антикознавства. На жаль, в українській історичній науці ця тема не достатньо вивчена. Тим часом історія прикордонної політики Римської імперії – це не лише опис битв і війн, але й елементи важливих чинників внутрішньої політики, історія відносин з іншими народами й формування європейської цивілізації. Все це підкреслює актуальність обраної теми дослідження.

На початку нашої ери на зміну невпинному і дещо авантюрному римському експансіонізму прийшла зваженіша прикордонна політика. Одним з її завдань стало розширення кордонів від Райну через дунайські землі до Карпатського регіону. Однак, цей широкомасштабний план вдалося реалізувати лише частково, оскільки, римляни зіткнулися з потужним опором багатьох місцевих племен, які неселяли цю територію. Просування Риму за Дунай означало одночасно і посилення культурного впливу римського світу на світогляд племен, хоч цей

вплив досягався здебільшого силою римської зброї. Традиційна політика Риму полягала в залученні членів племен до своїх цивільних і моральних цінностей, притягуючи їх до військової служби в допоміжних військах імперії та даруючи права римського громадянства місцевим царкам і представникам племінної знаті.

Надзвичайно важливе значення в зовнішньополітичних планах Римської імперії мало питання побудови паннонського лімесу на дунайському кордоні в I–III ст. н.е.¹ Саме поняття *лімес* (*limes, limites*) спочатку означало лише стежку, шлях в Ранній Імперії². Пізніше це слово використовували для позначення максимального просування вглиб ворожої території – “*penetrat interius, operit limites*”³. Фронтін вніс військове тлумачення цього слова, яке вже означало “шлях, що з’єднує залоги” (*Limitibus per centum viginti milia passuum autis*). В добу Юлій-Клавдіїв ці шляхи йшли перпендикулярно до Дунаю, підкреслюючи той факт, що зовнішня політика Риму орієнтована на подальше просування вглиб варварських територій⁴.

У глобальному значенні всі римські шляхи спочатку йшли в бік регіонів для завоювань, але в добу Октавіана Августа вони почали з’єднуватися сегментними дорогами для переміщення військових з’єднань у напрямку головного удару. Ці шляхи і вважалися кордонами імперії. Перетинати таку дорогу вночі заборонялося взагалі, а вдень її переходити можна було лише з дозволу офіцера, який командував підрозділом. Він також відповідав за стан цієї дороги і здійснював вартові поїздки по ній⁵.

Отже, першим і найважливішим елементом лімесу була дорога, яка розгалужувалася шляхами, що вели вглиб імперії. По всьому шляху вона була укріплена природними (ріки, гори) або штучними (рови, вали) засобами. Другий елемент лімесу складало військо та зони його операційних дій і на римській, і на варварській територіях. Третім елементом лімесу стала система укріплень і

¹ Бандровський А. Г. Этническая ситуация Карпатского региона в период исторических контактов с Римской империей (I–III вв. н.э.) / А. Г. Бандровський // Вестник Московского ун-та. Серия 8: История. – Москва : Изд-во Московского ун-та, 1985. – № 2. – С. 77–88; Бандровський О. Римська імперія і племена Карпатського регіону / О. Бандровський // Вісник Львівського ун-ту. Серія історична. Вип. 24. З історії стародавності і середньовіччя. – Львів : Вид-во при ЛДУ видавничого об’єднання “Вища школа”, 1988. – С. 26–36; Бандровський О. Зовнішня політика Августа та Тіберія у сучасній англо-американській історіографії / О. Бандровський, О. Петrenchко // Вісник Львівського ун-ту. Серія історична. Вип. 31. – Львів : Вид-во “Світ”, 1996. – С. 3–9.

² Verg., Aen., 12, 898. Вергилий Марон. Буколики. Георгики. Енеїда / Вергилий Марон. – Москва : Наука, 1979. – 171 с.; Ptolem., Geogr., I, 126. Птолемей Клавдий. Руководство по географии / Птолемей Клавдий; пер. К. Апта и В. Латышева // Античная география. – Москва : Географиздат, 1953. – С. 218–223.

³ Vell. Pat., II, 120. Веллей Патеркул. Римская история / Веллей Патеркул; пер. А.И.Немировского и М.Ф.Дашковой. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1985. – 212 с.

⁴ Webster Gr. The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries A.D. / Gr. Webster. – Totowa : Barnes & Noble books, 1985. – P. 47.

⁵ Mócsy A. Die Bevölkerung von Pannonien bis zu Markomannenkriegen / A. Mócsy. – Budapest : Academia Scientiarum Hungaricae, 1959. – S. 18.

форпостів. Це – стоянки річкового флоту, переправи, мости, охоронні вежі. Створювати складові лімесу мала римська армія, тому його розвиток багато в чому залежав від концентрації легіонів у прикордонних районах. Кожному етапові розвитку лімесу відповідала система прикордонної оборони. Вона струнко підходила до історичних умов взаємовідносин з племенами та об'єктивних обставин розвитку армії. Тому й етапи розвитку лімесу доцільно пов'язувати з дислокацією основних військових сил імперії на кордонах з племенами Центральної і Східної Європи.

Перший етап розвитку паннонського лімесу (10–79 рр. н. е.) почався після виходу римлян на Дунай і пов'язаний з прагненням імператорів перетворити його в свою важливу дорогу⁶. Особливо активно почали використовувати нижню течію Дунаю, де спорудили і освоїли шляхи з військовою метою. Найчастіше ними користувалися воїни IV легіону (Скифського). Після створення Мезії в 10 р. н. е. на всій прикордонній території, в придунайських областях, постійно концентрувалося сім-вісім римських легіонів з окремими допоміжними з'єднаннями⁷. Правда, лише три з них розташовувалися поблизу самого Дунаю (IV, V і XV легіони)⁸. Саме ці з'єднання були залучені до охорони лімесних укріплень. Залоги забезпечували охорону найважливіших переправ. У добу Клавдія такі переправи і табори були перебудовані, замість колишніх дерев'яних споруд з'явилися кам'яні мури та укріплення⁹.

Концентрація воїнів у придунайських провінціях була великою силою, що повністю відповідало головній меті імператора “перетворити імперію у великий військовий табір”¹⁰. Для цього Веспасіян завершив будівництво нижньодунайського лімесу. За словами Йосифа Флавія, імператор укріпив береги Дунаю, збільшив охорону і збудував фортеці¹¹. Вони повинні були забезпечити насамперед безпеку в районі переправ, які містилися в зонах дислокації легіонів. На інших ділянках для охорони лімесу були використані допоміжні частини, які на мезійському відрізку налічували 10–15 тис. воїнів¹². Переважну більшість рекрутів для служби в цих підрозділах набирали з місцевого романізованого населення.

⁶ *Mócsy A.* Pannonia and Upper Moesia. A history of the Middle Danube provinces of the Roman empire / *András Mócsy.* – London; Boston : Ginn & Co., 1974. – P. 34–35.

⁷ *Wagner W.* Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in der Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus / *W. Wagner.* – Berlin : Junker und Dunabaupt Verl., 1938. – S. 114–115; *Petit P.* La Paix romaine / *P. Petit.* – Paris : Presses Universitaires de France, 1967. – P. 19; *Егоров А. Б.* Рим на грани эпох: проблемы рождения и формирования принципата / *А. Б. Егоров.* – Ленинград : Изд-во ЛГУ им. А. А. Жданова, 1985. – С. 124.

⁸ *Betz A.* Aus österreich römischer vergangenheit / *A. Betz, E. Weber.* – Wien : Heyne, 1990. – S. 24; *Mócsy A.* Die Bevölkerung von Pannonien bis zu Markomannenkriegen... – S. 18–19.

⁹ *Petit P.* La Paix romaine... – P. 17.

¹⁰ *Luttwak E. N.* The Grand Strategy of the Roman Empire: from the First Century A.D. to the Third / *E. N. Luttwak.* – Baltimore; London : The Johns Hopkins University Press, 1976. – P. 57.

¹¹ *Joseph., T.J., VII,* 89–95. Флавий Иосиф. Иудейская война / Иосиф Флавий; пер. М. Финкельберг и А. Вдовиченко. – Москва : Мосты культуры, 2006. – 522 с.

¹² *Wagner W.* Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in der Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus... – S. 20–21, 55–67, 136.

Для охорони правобережних шляхів римляни використовували кінні роз'їзди, особливо важливі взимку, коли замерзлу річку можна було легко форсувати. На лівому березі в районах переправ додатково будували укріплені фортеці. Вони ставали плацдармами на випадок превентивних дій проти великих загонів варварів чи племен-клієнтів.

У районі верхньодунайського кордону впродовж першого періоду була використана тактика створення прикордонної оборони за рахунок племен-клієнтів. Як і в стосунках між патроном і клієнтом, періодична плата (*beneficia, stipendium*) зі згоди Риму виплачувалася за службу (*officia*), яку виконувало плем'я-клієнт, охороняючи дунайську дорогу. Вожді племен квадів і сарматів отримували титул “друг римського народу” (*amicus populi Romani*), який дозволяв їм шукати порятунку після політичної поразки на території імперії. Це призводило до того, що пізніше допоміжні підрозділи, які забезпечували охорону комунікацій, нагадували племінні ополчення¹³.

Отже, в епоху Веспасіяна завершився перший період розвитку паннонського лімесу, якому було притаманне створення нижньодунайського лімесу і системи “племінної оборони” на ділянці верхньодунайського кордону. Схема захисту прикордонних комунікацій відповідала принципу “передової оборони”¹⁴. Характерною її особливістю було те, що легіони були розміщені на самому лімесі, а в прикордонному районі розташовувалися, як правило, неукріплені поселення. Стратегічні ж райони на лівому березі Дунаю були добре захищені і в них концентрували допоміжні з'єднання. Операції перехвату здійснювали за допомогою військових сил клієнтів-союзників. З цією метою часто проводили каральні акції силами римського війська, що мали попереджувальний характер.

Після кризи системи прикордонної оборони, пов'язаної з “дакійськими набігами”, оборона комунікацій на Верхньому Дунаї лягла на плечі ветеранів, колонії яких виникли в Паннонії. Зв'язок всіх прикордонних укріплень забезпечували і підрозділи річкового флоту. В часи Нерви в районі Дунаю знаходилося десять легіонів¹⁵, які будували шляхи і зміцнювали лімесні фортифікації.

На другому етапі розвитку паннонського лімесу (80–170 рр. н. е.) його елементи відокремилися від військових залог провінцій. На кордоні почали будувати кам'яні фортифікаційні споруди. Легіони відійшли від кордонів, залишаючи територію прикордонних районів. Зміни були пов'язані з кризою “племінної оборони”, адже посилення дакійської держави Децебала призвело

¹³ Stein A. Die Reichsbeamten von Dazien / A. Stein. – Budapest : Magyar nemzeti muzeum, 1944. – S. 89.

¹⁴ Бандровский А. Г. Взаимоотношения Римской империи с племенами Карпатского региона в I–III вв. н.э. Автореф. дисс... на соискание учен. степени канд. ист. наук: 07.00.03 “Всеобщая история” (История Древнего Рима) / А. Г. Бандровский. – Москва, 1988. – С. 9.

¹⁵ Parker H.M.D. The Roman Legions / H.M.D.Parker. – New York : Barnes and Noble, 1958. – P. 155.

до того, що силами племен-союзників стримувати набіги даків стало неможливо. Це спричинило масове виникнення поселень ветеранів у прикордонній смузі¹⁶. Зв'язок всіх прикордонних укріплень забезпечували підрозділи річкового паннонського флоту.

Велике значення спорудженню паннонського відрізу лімесу надавав імператор Траян. Будівництво цієї ділянки завершилося в 100 р.¹⁷, після чого була створена єдина лімесна ділянка по Дунаю, яка об'єднала паннонські і мезійські укріплення. В основі лімесу лежала єдина схема розміщення озброєних сил і тактичний план оборони. В час дакійських війн (103–107 рр.) Паннонія була поділена на Нижню і Верхню, це було пов'язано з необхідністю вести самостійну боротьбу на два фронти: сарматський і квадський. В часи Траяна три легіони займали важливі опорні пункти на Дунаї: Карнунт, Брігеціо, Аквінк. Під час правління Адріана пункти Нижньої Паннонії стали об'єктами нападів сарматів-язигів. Спосіб їх відбиття відповідав новій схемі “гнучкого захисту”, але частина укріплень все-таки була знищена. Натомість, за Адріана дерев'яні укріплення були замінені кам'яними.

Найбільшого розвитку на другому етапі розбудови паннонського лімесу отримала торгівля, в якій були зацікавлені всі прошарки варварського населення, але, передовсім, знать і вожді. Римський купець і варварський посередник ставали бажаними гостями в селищах германських, кельтських і сарматських племен. Навіть, войовничі даки визнавали *ius commercii* і приймали римські товари. Торгівельний потік йшов не лише з римського, але й з варварського боку. Військовим підрозділам і міському населенню потрібно було харчуватися та розбудовувати і укріплення, і торгівельно-ремісничу структуру. Цей фактор робив лімес смугою для торгівельних контактів з племінною периферією. Тим не менше, він у I–II ст. ефективно виконував і головне завдання – захист військово-стратегічних інтересів Риму¹⁸.

Отже, під час другого періоду розвитку, саме паннонський лімес отримав визначений військово-юридичний статус. Усі його пункти були добре укріплені як табори легіонів, когорт і ал. Важливу роль почали відігравати міста, розквіт яких припав на II ст. Визначальну роль у суспільному житті міст мали військові. З ветеранів виходило значне число декуріонів і магістратів. У II ст. в легіони стали набирати тих, хто народився у східних провінціях. Вони приносили свої культу – Мітри, Юпітера Доліхена та інші, які поширювалися й в містах. Усе більше зміцнювався зв'язок армії з містами. Багато воїнів походило з сімей

¹⁶ Колосовская Ю. К. Паннония в I–III веках н.э. / Ю.К.Колосовская. – Москва : Наука, 1973. – С. 75–96.

¹⁷ Fitz J. A Military history of Pannonia from Marcomann wars to the death of Alexander Severus (180–233) / J. Fitz // Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Т. 14/1. – Budapest, 1962. – P. 145–175.

¹⁸ Колосовская Ю. К. Некоторые вопросы истории взаимоотношений Римской империи с варварским миром / Ю. К. Колосовская // ВДИ. – 1996. – № 2. – С. 157.

декуріонів. Відставні військові ставали не лише декуріонами, але й патронами іноді декількох міст, на території яких володіли маєтками. Ветерани входили в культові та ремісничі колегії (деякі з них склалися лише з ветеранів), ставали їхніми патронами¹⁹. Чим більше військових осідали поблизу лімесних укріплень, тим міцнішим був римський кордон.

Для третього періоду розвитку паннонського лімесу (171–290 рр. н. е.) характерна висока концентрація військових підрозділів. Так, в Паннонії під час Маркоманських війн, було сконцентровано близько 45 тис. воїнів, причому понад 20 тис. перебували в Нижній Паннонії. У складі експедиційного війська імператора було ще не менше 20 тис. осіб. У 215 р. на території Нижньої Паннонії перебувало два легіони чисельністю 25–26 тис. воїнів. Вони контролювали дороги, що вели в землі сарматів, Дакію і до Карпатських перевалів.

На лімесі зафіксована активна будівельна діяльність (ремонт доріг, мостів, сторожових веж), пов'язана з завданнями оборонного характеру, хоч будівництво мостів через Дунай дозволяє говорити про те, що лімес продовжував залишатися відкритим в обидві сторони. Відновлюючи мости, переходили до нової тактики “глибокої оборони” з використанням вартових веж, передових укріплень і добре зміцнених опорних пунктів. Особливо помітне посилення концентрації військових сил.

У цей час відбувалися важливі територіяльно-адміністративні зміни в Дакії. Це було пов'язане з необхідністю зміцнити цю ділянку лімесу. Першу лінію складали вартові вежі, що дозволяли контролювати переміщення племен, а, можливо, й були базами для висунутих уперед підрозділів. Другу лінію формували укріплення (*castellum*), які разом з таборами допоміжного війська (*castra*), творили єдиний ланцюг лімесного валу. В тих місцях, де не було укріплень, проходив земляний вал. Його ширина досягала 7–8 м., а довжина – 65–70 км. Із зовнішньої сторони він мав рів. У 212–214 рр. імператор Каракалла збудував низку нових кам'яних укріплень в цьому регіоні. Третьою лінією оборони були легіонерські табори. В різний час у Дакії були зафіксовані сліди перебування V і VII легіонів. Вони забезпечували безпеку на випадок прориву племінних союзів карпів і бастарнів. Крім легіонів, у межах провінції зафіксована велика кількість допоміжних підрозділів. Найскладнішою ділянкою оборони була межа перед Карпатами, що закривала гірські ущелини і перевали в Східних Карпатах. Проте, відсутність цілісного ланцюга укріплень робило цю ділянку особливо вразливою, що довели і військові події в III ст.

У часи Септимія Севера спробували відсунути південно-східну межу Дакії. На відстані 20 км. спорудили новий лімес. У його основі лежала дорога від Дунаю в Ангустію. Вона була обнесена валом з обпаленої й утрамбованої землі. Висота валу складала 3 м., а ширина – 10–12 м. Перед валом виконано рів. У

¹⁹ Штаерман Е. М. Расцвет рабовладельческих отношений в эпоху империи / Е.М.Штаерман // История Европы. Т. I. Древняя Европа. – Москва : Наука, 1989. – С. 580.

245 р. внаслідок прориву оборони на цьому лімесі Філіп Араб змушений був перенести фортифікації на старий лімес. Однак, він також не витримав натиску варварських племен.

Із втратою Дакії завершився третій період розвитку паннонського лімесу, який характеризувався його стабільним розвитком. Головною ознакою цього часу було спорудження нового типу лімесів – штучних, з використанням елементів “глибокої оборони”. Проте, для забезпечення цієї системи потрібна була висока концентрація війська, що, однак, мало й негативні наслідки (варваризація армії, сепаратистські прагнення командирів, падіння дисципліни та ін.). У ході розбудови лімесу відбувалися контакти з населенням за його межами. Так, залоги перших ліній оборони забезпечували харчами за рахунок племен, і, мабуть, вели торгівлю. Очевидно, представники римських допоміжних підрозділів контролювали торгівлю та політичне життя племен. Відомо, що під час Маркоманських війн однією з умов мирного договору з квадами була присутність римського центуріона на народних зборах, які повинні були відбуватися в одному місці й один раз на місяць. Мабуть, цей центуріон перебував поруч з суспільно-політичними центрами племен регіону. Крім того, для спорудження укріплень лімесу римляни, очевидно, залучали частину місцевого населення. Можливо, під впливом римських військово-будівельних традицій та під безпосереднім контролем римських воїнів відбувалося будівництво укріплень на землях племен Карпатського регіону. Ймовірно, саме в такий спосіб були споруджені загадкові “Траянові вали” в районі українського Прикарпаття. Свідченням цього виступає знайдений напис про перебування Іспанської когорти саме в районі північного укріплення Дакії.

Отже, для Римської імперії важливу роль відігравала висока концентрація військових сил на кордоні з племенами Карпатського регіону. Це спричиняло особливу увагу римських імператорів до залог придунайських провінцій, сприяло швидким воєнним кар’єрам, підвищувало значення посади намісників провінцій.

THE ESTABLISHMENT OF THE WARTIME POLITICAL CONTROL OF THE ROMAN EMPIRE IN THE CARPATHIAN REGION

Svitlana LOZYNSKA

Higher Educational Communal Institution of Lviv Regional Council
“Lviv Institute of Nursing and Laboratory Medicine named after Andrey Krupynskyi”,
Department of Social Disciplines and Humanities

This article is devoted to the peculiarities and problems of formation of limes as an important element of the border defense of the Roman Empire. Creating components of limes was mainly included in tasks of the Roman army. So its development depended on the concentration of legions in border areas. Therefore, several stages of development of limes were associated with dislocation of the main military forces of the

empire at the borders with tribes of Central and Eastern Europe. At the same time limes was not only the system that fence the empire off wartime outward influence but the possibility to extend the economic influence of Rome on the captured lands.

Key words: Roman army, limes, legion, Pannonia, province, defense system, guard towers auxiliary unions, barbarians, tribes-clients, clients-allies, Carpathian region.

Стаття надійшла до редколегії 10.11.2016

Прийнята до друку 21.11.2016